

ВЧИНОК ЯК ЗАПОРУКА НАУКОВОГО БЕЗСМЕРТЯ (ПАМ'ЯТІ ВОЛОДИМИРА РОМЕНЦЯ)

Тетяна МАРЦИНКОВСЬКА

Copyright © 2001; 2012

Сучасна психологія переживає достатньо складний етап у своєму розвитку, пов'язаний з переглядом багатьох усталених методологічних настанов. Це і зорієнтування на конвергенцію, поєднання основних досягнень провідних психологічних напрямів (глибинної психології, психоаналізу тощо), що яскраво відобразилося у більшості недавніх конференцій та дискусій. Це і відмова (як явна, так і завуальована) від суто природничо-наукового зорієнтування, від старих, ще з часів позитивізму, підходів до розуміння предмета і методів дослідження у психології, який викристалізувався в останні десятиріччя.

У зв'язку з цим постає питання про роль *історії психології*, її місця в картині сучасної психологічної науки, її методології. У цієї, відносно молодій, сфери психологічної науки є не так багато беззаперечних імен, які викликають безсумнівну пошану своєю діяльністю та працями. Серед них, безумовно, й ім'я **Володимира Андрійовича Роменця** – одного із вчених, котрі заклали основи методології цього напрямку, додавши імпульсу історико-психологічним дослідженням.

Динаміка наукових поглядів ученого багато в чому співзвучна розвитку наукових орієнтацій психології ХХ століття. У його перших роботах пріоритетною є природничо-наукова психологія, проблеми об'єктивності та детермінізму, що було властиво більшості науковців середини минулого століття – Ярошевському, Буділовій, Анциферовій, Борінгу та ін. Такий позитивістський підхід був особливо виразний у радянській психології (адже іншої, нематеріалістичної, психології в СРСР не було і бути не могло), але він відповідав і логіці розвитку психологічної науки, яка не вичерпала до того моменту всього потенціалу свого становлення в логічно-змістовому річечі позитивізму. Більшість учених ще сподівалася одержати відповіді на багато значущих запитань від

природничо-наукової психології, підвищуючи валідність і надійність експериментів, задіюючи серйозний математичний апарат для обрахування одержаних даних.

У книгах В. Роменця, присвячених історії формування психологічної науки, поданий блискучий аналіз різних психологічних шкіл, розкриті причини їхньої з'яви, а також витoki їх переваг і недоліків. Хоча багато положень нині втратили свою актуальність, цей аналіз і досі залишається значущим. Проте особливу цікавість становлять його роботи, що розкривають сутність психологічних поглядів в епоху Відродження, Середньовіччя і Нового часу. Багато в чому ці дослідження передбачили ідеї історичної психології, також спрямованої на вивчення психологічних якостей людей і створюваних ними концепцій, укорінених у ментальність певної епохи.

В останніх роботах В. Роменця, передусім у його книзі "Життя і смерть у науковому і релігійному тлумаченні", з'являється те усвідомлення недоліків позитивізму, яке привело до методологічних проблем, що постають перед сучасною психологією. Водночас як історик психології В. Роменець розумів, що такі методологічні кризи неминучі в науці, котра активно розвивається, і не повинні викликати заперечення методології як такої. Хоча розчарування в об'єктивній психології, яке виявляється нині, багато в чому справедливе, однак цей шлях може привести до деградації психології як науки, до того, що незабаром уже не залишиться видимої межі між науковою і життєвською вимірами психології. Фундаментальна наука, у тому числі й психологія, не може обійтися без методологічної рефлексії, залишатися в обіймах чистої емпірики, навіть не намагаючись пояснити отримані факти. Інакше на її місці стрімко розростається сакральна псевдонаука, яка оперує не фактами, а настановленнями. Прикладна психологія,

психотерапія, тренінги, психологія навчання також не розвиваються самі собою без опори на фундаментальну науку, задихаються без нових теорій і нових даних, адекватних сучасним соціальним реаліям.

Про те, що методологічні проблеми психології пов'язані із її власною логікою розвитку, красномовно свідчить зіставлення сучасної ситуації з тією, що склалася сто років тому. Криза початку ХХ століття була зумовлена постульованою вимогою майже всіх учених того часу створити позитивну психологію, перебудувати класичну науку на засадах нової методології і пошуку нового, об'єктивного методу дослідження психіки. Схожа ситуація склалася і в сучасній психології, хоча сьогодні існує і зворотна їй даність: потрібно модифікувати природничо-наукову, позитивну психологію, яка не в змозі вирішити всіх проблем, що перед нею постають і все більше нагромаджуються.

Небезпеку орієнтації тільки на позитивізм багато вчених (Дільтей, Соловйов, Лопатін, Франк) відзначали ще на початку ХХ століття. Відомий німецький мислитель Е. Гуссерль писав про те, що і соціологія, і психологія, мають справу не тільки з природним, а й штучним середовищем, причому сама соціальна дійсність – це завжди продукт нашого знання про неї. Тому традиції природничо-наукового знання не застосовні при вивченні психологічних явищ. Про специфіку психологічного експерименту і про небезпеку перенесення на нього вимог позитивізму вдумливі психологи говорили ще при зародженні експериментальної психології. Адже не існувало (як і не існує в даний час) прямого та суто об'єктивного способу вивчення чужої душі.

Звичайно, позитивна психологія мала і має не тільки шерехи, а й недоліки. І недаремно на початку ХХ століття, не дивлячись на побоювання багатьох учених, переваг було більше, ніж прорахунків. Та й багато проблем, доступних об'єктивному дослідженню, що чекали свого розв'язання, досі не вирішені. Проте час показав, що відхід від філософії не тільки не продуктивний, а й шкідливий для психології. Перевірність і повторюваність як головні критерії методу в позитивізмі не можуть бути повно поширені на психологію, де внутрішні стани вкрай мінливі, завжди є “поток свідомості” (психіки), у який “складно увійти двічі”.

Непродуктивність домінуючої орієнтації на позитивізм витікає й з того, що психологія не

тільки природна наука, а ще й гуманітарна. До неї не застосована ідея прогресу, адекватна для техніки, точних наук. Адже у предмет психології входять *категорії особистості, мотивації, спілкування*, що залишаються достатньо стабільними і незмінними. Ні людина, ані суспільство, яке вона вибудовує, ні взаємовідносини (а відтак психологічні проблеми, пов'язані з їх вирішенням) не зазнали істотних позитивних змін, не дивлячись на виявлені сподівання учених і художників.

Саме ця гуманітарна складова психології й домінує у згаданій вище роботі В. Роменця, яка є, на мою думку, одним з найкращих досліджень, присвячених пошуку сенсу життя, шляхів самоактуалізації людини. Аналізуючи ці трансцендентні поняття, пов'язані з такими важливими для кожної особи питаннями, як життя і смерть, можливістю особистого безсмертя, учений приходить до розуміння обмеженості класичної експериментальної психології, й одночасно повертається до проблеми, що хвилювала його ще на початку наукової діяльності, – до проблеми творчості.

Аналогічне питання хвилювало наприкінці наукового шляху і М. Ярошевського, котрий висновує про необхідність розширення меж історії психології, вивчення не тільки загальних закономірностей розвитку науки, а й тих чинників, які сприяють розвою наукової творчості. Розглядаючи розвиток психології лише крізь формат логіки самої науки, не можна побачити особистості вченого, який є її творцем, а такий погляд на науку після робіт М. Блока видається неадекватним і непродуктивним. При цьому унеможлиблюється вивчення динаміки виникнення нового погляду на психічне. Тобто, кажучи словами В. Рейхенбаха, традиційна історія психології розглядає розвиток психології в контексті обґрунтування, а не в контексті відкриття, оскільки питання про зародження ідей не стосується логіки розвитку науки загалом.

Проблема творчості, діяльність з ухвалення окремої людини в контекст культури, що допомагає їй і виразити себе, і співвіднести свою особу з соціумом, тобто зв'язати воєдино особистісну і соціокультурну ідентичності, стала у ХХ столітті однією із провідних і для філософії, і для психології. При цьому із самого початку творчість розумілася не тільки як спосіб компенсації внутрішніх проблем людини, а й як засіб комунікації, передачі переживань і думок творця (ученого, художника)

навколишнім. Долучення культури як найважливішого чинника творчого процесу зумовило розгляд творчості не як проекції суто індивідуальних проблем і переживань, а ще й як самореалізацію внутрішнього світу художника, змістом якого є соціально-культурні факти, переосмислені ним з індивідуальної позиції. Спрямованість на спілкування, вивчення способів адекватної передачі продуктів творчості привели до того, що багато психологічних теорій творчості були неподільно пов'язані з дослідженнями слова, його значення і внутрішньої форми, із психологією мистецтва. Отож елемент іносказання постає своєрідним механізмом не лише створення творчого продукту, але також і його розуміння та привласнення. Внутрішня форма слова сприяє розвитку самосвідомості й умінню проникати в думки і відчуття співбесідника. Вона ж перебуває у підґрунті виокремлення художніх творів у ранг класичних, тобто таких, які не втрачають свого художнього значення протягом віків.

Той факт, що в роботах психологів підкреслювалося звернення творчості до інших, зумовив задіяння емоційних, а не тільки раціональних компонентів до цього процесу. Ще в середині XIX століття О. Потєбня одним із перших заговорив про вплив етнічних, соціальних емоцій на формування *національної самосвідомості народу*. Соціалізація, з його погляду, пов'язана первинно з емоціями, які додають потрібного забарвлення словам, створюючи відповідне ставлення людини до них. Закладена у вченні Потєбні проблема соціальних емоцій розвивалася і в роботах Д. Овсянико-Куликовського, пізніше Т. Райнова, Р. Шпета, Л. Виготського, Б. Теплова, котрі вивчали роль переживання у формуванні культурної самосвідомості людей. Створюючи свої теорії як інтелектуальні в широкому значенні цього слова, названі вчені неодноразово поверталися до думки про те, що внутрішня форма розкриває не тільки розуміння, а й ставлення людини до довкілля. Це головню пов'язано з тим, що внутрішня форма художнього твору передає не абстрактне знання, а світогляд творця, який викликає відповідні переживання у глядачів. Цінність мистецтва полягає в тому, що ці переживання несвідомі, а тому викликають емоції слухачів тоді, коли розум міг би відкинути дані ідеали. Світоглядом же вони стають лишень у результаті філософської рефлексії, яка здебільшого здійснюється не слухачами, а вченими, критиками, котрі дають наукове

обґрунтування суб'єктивній фантазії, переживанням творця, переводячи мистецтво у ранг понять і тим самим змінюючи його природу.

Отже, мистецтво може допомогти у формуванні нової самосвідомості, оскільки, усвідомлюючи і насолоджуючись культурним твором, особа стає окультуреною істотою й усвідомлює себе такою. Так, "соціальні емоції", що викликані культурою, допомагають соціалізації людини, регулюючи процес її входження до тієї культури, соціуму, які її оточують. Тому творчість заснована на процесі привласнення особою культурних цінностей і пов'язана з її здатністю надавати своїм думкам знакової форми. У такий спосіб звичне прагнення до самовираження за допомогою слова поступово призводить до появи "людини етичної", основним структурним елементом психіки якої стає Сівість. Це – "форма, безсонна в душі", що спочатку розцвітає в душах окремих вибраних індивідів, а потім, оволодівши душею нації і людства, набуває здатності передаватися спадково, нагадуючи тим самим функції юнгіанського архетипу. Тому йдеться не про несвідомі, а про надсвідомі компоненти творчості, які також можуть не усвідомлюватися автором у момент творення. Проте для їх усвідомлення потрібне не дослідження дитячих переживань і травм художника, а застосування категорійного апарату науки, у тому числі й методів історії психології.

Воднораз суто емоційне, несвідоме у творчості завжди залишається, сприяючи передачі емоційного стану художника слухачам. Це особливо характерно для художньої творчості, продуктами якої є, за висловом Р. Шпета, специфічний вид знання, особливості якого пов'язані з його емоційною первинністю. Адже переживання, викликані мистецтвом, уможливають поєднання в ньому самої речі (або уявлення про неї) із думкою про неї. Скажімо, розуміння смаку цукру припускає наявність у людини понять "солодко-гірко", "цукор-сіль" і так далі, а розуміння страху смерті інших – "страх" і "смерть". Проте передача в мистецтві певного переживання дає змогу сформувати нове поняття, яке не є суто абстрактним, а насичене емоційно. Відмінність мистецтва від наукового, об'єктивного знання полягає в тому, що його предмет не має реального існування, а є тільки знаком, при цьому воно абсолютно емпіричне (себто дається тільки з особистого досвіду) і суб'єктивне.

Емоційна насиченість художньої творчості примушує глядачів ототожнювати творця з

його творами, оскільки образ, отриманий у результаті читання, слухання музики, розгляду картини чи гри на сцені не рефлексується глядачами, не усвідомлюється ними. Тому у глядачів немає можливості відмежувати позицію художника, виражену в конкретному творі, від його персональних поглядів як реальної людини. Цим феноменом можна пояснити факт, на якому наголошували багато поетів, художників, акторів (Пушкін, Гумільов, Блок, Коонен, Станіславський), скаржачись на те, що читачі, глядачі все те, що пише поет у віршах, негайно відносять до нього самого і засуджують або співчують йому в його переживаннях, не вірячи, що вони вигадані. Це ж, причому ще більшою мірою стосується акторів, котрі викликають дані переживання не тільки вербально, а й пластикою, жестом, власним тілом, з якими й поєднуються внутрішня форма та емоційне переживання образу. В науковому творі така диференціація більш доступна, хоча отожднення присутнє й тут. Наприклад, читаючи бесіду екстра- та інтровертів у книзі В. Роменця “Життя і смерть у науковому та релігійному тлумаченні”, ми не можемо абстрагуватися від думки про те, що його переживання власної хвороби, імовірно підведення підсумків наукової діяльності не могли не відобразитися на змісті цього діалогу, а, можливо, і на задумі твору в цілому.

Ця книга В.А. Роменця пов’язується в нашій апперцепції з традиціями духовної філософії В. Соловйова, де збагнення істини співвідноситься з особистісним саморозвитком, індивідуальним сходженням людини до “істини, добра і краси”. Перехід від природничо-наукових теорій до вивчення морально-етичної проблематики та її віддзеркалення в мистецтві зумовив і зсув акценту в дослідженнях академіка Роменця до сфери духовного, царини мистецтва і культури загалом та їх ролі у розвитку особистості, суспільства, цивілізації. Недаремно він постійно повертається до аналізу ролі мистецтва у розумінні питань життя і смерті, до проблеми виходу за межі матеріальної смерті у творчості. Причому мистецтво, художній твір розглядаються як процес кристалізації духу і культури в продуктах діяльності людини.

Проте, поділяючи ідею про те, що ество людини виявляється у її власній активності, що первинно виражається в можливості розумного, вільного керівництва своєю поведінкою,

В. Роменець підкреслює важливість і можливість ґрунтовного пізнання її внутрішнього світу. Саме це привело його до заперечення індетермінізму, наявного в духовній психології і філософії. Свобода волі, що є невід’ємною характеристикою людини, пов’язується ним головню із безмежними можливостями її власної творчої активності, котра виражається у різних формах діяльного і вчинкового творення. Таким чином психічне життя людини виводиться з-під законів природничо-наукової детерміації, і в цьому він сходиться з представниками духовної психології, однак прямує руслом *культурної детерміації*, яка причинно скеровує продуктивну діяльність людського загалу.

При цьому питання творчості у працях Роменця набувають нового звучання, співвідносячись з проблемою діяльності, вчинку людини. Долучення до його опонентного кола таких мислителів, як Гегель, Кант та інших достойників школи класичної німецької філософії, указувало на доречність пошуку координат психічного безсмертя в суто духовній сфері. Адже духовність більшою мірою відображає реальність і реальний стан світу, аніж він сам; тим більше, що тут закодовано ставлення людей до цього світу, наявне у предметах культури. Виокремлюючи буття від дійсності, фантазія не нівічить його і не звальює у хаотичну масу матерії, а втілює у передаванні, осмислено виразимі форми. Численні психологічні дослідження (Шпет, Теплов, Леонтьєв та ін.) показали, що у процесі створення нового твору творець (художник і учений) вкладає в нього не тільки об’єктивне значення, а й конкретний особистісний смисл, який передається тому, хто сприймає. Цей процес передачі значення і смислу від комунікатора до реципієнта наявний у кожному комунікативному акті, проте саме у перебігу творчої діяльності він найбільш значущий. Указана знаками ділянка смислів це і є сфера культурного буття, сфера духовного. Отож, знаки – це вирази, втілення справжньої духовності. Вони відображають суть конкретного предмета в даній культурі. А це означає, що знак передає ставлення людей певної культури до того чи іншого предмета, норми. Відсторонюючись від культури, ми одержуємо просто речовинний предмет, як писав Шпет, приводячи для прикладу листи Толстого, які для людей іншої культури можуть бути просто засобом для розпалювання, як і будь-який інший шматок паперу, але в нашій культурі є носіями ду-

ховності, етичних заповідей. Як складова частина культури духовність частково набуває якості буття, але не тотожна з ним, як індивід не тотожний особистості, котра сягає рівня культурної категорії. Слушно говорити і про те, що духовні якості людини завжди визначаються і виявляються у соціальному контексті. Художник не просто біологічна істота або суб'єкт, котрий має певну соціальну роль. Його особистість – це і вираз, знак деякого смислу і переживання, яке відображається у його творах або діяльності. Особистість Моцарта наповнена для нас певним смислом, пов'язаним як з його музикою, так і з його життям і навіть смертю. Особистість і вчинки Роменця, Челпанова, Виготського, інших відомих учених наповнені іншими смислами, пов'язаними з їх творами і драмою особистого життя. Але в певному культурному контексті ці смисли зіставні, а тому фраза “Виготській – це Моцарт психології” набуває в ньому символічного звучання.

Присутність в опонентному колі В. Роменця, разом із філософами і геніальними творцями епохи Відродження, засновників теорії діяльності О.М. Леонтьєва і С.Л. Рубінштейна привело його до думки про важливість поєднання внутрішньої, напруженої творчої активності із зовнішніми її проявами у вчинках людей. Так, співвідношення поглядів екстраінтроверта у його книзі зумовило розуміння значущості взаємодоповнення життєвих уподобань людини, її хай дрібних, але насправді вагомих, потреб з відчуженням від суєти й усвідомленням невідворотності кінця. При цьому рефлексія результатів свого життя, її значення стає і тут, як і в екзистенціалізмі, найважливішою одиницею психології особистості.

Характерною рисою наукової концепції В.А. Роменця є її суб'єктність. Дослідження вчинку приводить його до більш загальної проблематики – суб'єкт, людська особистість і світ культури, духовний світ, який стосовно суб'єкта розглядався як зовнішній, об'єктивний. Відтак, ідучи від аналізу смислу життя і смерті, вчений виходить на проблеми особистості і на пояснення механізмів, що допомагають подолати страх смерті через розуміння цінності і мети життя. Не приймаючи механістичного підходу до психіки, він звертається до пошуку духовних, але об'єктивних координат аналізу життєздійснення, його значення та підсумків, дійшовши до ідеї про те, що духовне безсмертя людини насамперед полягає

у результатах її життя, “у внесках в інших” (А. Петровський), у вчинку. Так поєднуються колишні і нові концепції непересічного вченого – концепції творчості і вчинку. З цього погляду аналізував Роменець і діяльність Челпанова, і значення рефлексії як діалогу із собою, розуміння власного внутрішнього світу і вибудовування своєї життєвої перспективи. Неможливість матеріального безсмертя, невідворотність підсумку фізичного життя аж ніяк не заперечує її продовження в іншому бутті, причому не менше, а, можливо, й більш реальному, ніж фізичне, – в думках близьких, в ідеях, котрі генеруються новими поколіннями на підставі створених теорій і книг, у спогадах. У такий спосіб наповнюється новим змістом стара житейська істина про те, що життя продовжується у посаджених деревах, у дітях, у творах мистецьких, наукових, матеріалізованих.

Праці В. Роменця, учнів і послідовників, котрі продовжують його справу, також можуть бути розглянуті як учинки, у яких відобразилося його яскраве життя, вчинки, які додадуть нескінченності його існуванню в духовному, психічному світі, всесвіті культури.

АНОТАЦІЯ

Марцинковська Тетяна Давидівна.

Вчинок як запорука наукового безсмертя (пам'яті Володимира Роменця).

В контексті висвітлення переваг і недоліків природничо-наукової психології аналізуються творчі здобутки В.А. Роменця як одного з фундаторів історії формування психологічної науки від найдавніших часів до завершення ХХ століття, що створена ним на засадах *учинкового принципу* як методологічного інструменту пізнавальної творчості та систематизації психологічного знання. Стверджується, що власна *логіка розвитку психології* як фундаментальної людинознавчої науки вимагає здолання позитивізму, наближення до філософії, *грунтовної методологічної рефлексії* гуманітарної складової, осмислення творчості вченого в контексті культур.

Ключові слова: історія психології, В.А. Роменець, методологія історико-психологічного дослідження, природничо-наукова психологія, методологічна криза в науці, позитивізм у психології, гуманітарна наука, сенс життя, смерть, творчість, культура, національна самосвідомість, мистецтво, художня творчість, культурна детермінація, діяльність, учинок, особистість, духовність.

АННОТАЦІЯ

Марцинковская Татьяна Давидовна.

Поступок как залог научного бессмертия (памяти Владимира Роменца).

В контексте обоснования преимуществ и недостатков естественно-научной психологии анализируются творческие достижения В.А. Роменца как одного из фундаторов истории формирования психологической науки от древних времен до конца XX столетия, которая создана им на основаниях *поступкового принципа* как методологического инструмента познавательного творчества и систематизации психологического знания. Утверждается, что собственная *логика развития психологии* как фундаментальной человековедческой науки требует преодоления позитивизма, приближения к философии, основательной *методологической рефлексии* ее гуманитарной составляющей, осмысления творчества ученого в контексте культуры.

Ключевые слова: история психологии, В.А. Роменец, методология историко-психологического исследования, естественно-научная психология, методологический кризис в психологии, гуманитарная наука, смысл жизни, смерть, творчество, культура, национальное самосознание, искусство, художественное творчество, культурная детерминация, деятельность, поступок, личность, духовность.

ANNOTATION

Martsynkovskaya Tatyana.

Action as the Guaranty of Scientific Immortality (to memory of Volodymyr Romenets’).

In the context of displaying the advantages and disadvantages of natural-scientific psychology the creative achievements of V. Romenets’ as one of the founders of history of psychological science from ancient times to the end of the XX century have been analyzed. It has been stated that peculiar logic of development of psychology as a fundamental human-studying science demands overcoming positivism, approaching to philosophy, complete methodological reflection of its humanitarian component, comprehension of scientist’s creativity in the context of cultures.

Key words: history of psychology, V. Romenets’, methodology of historic-psychological investigation, natural-scientific psychology, methodological crisis in science, positivism in psychology, humanitarian science, sense of life, death, creativity, culture, national self-consciousness, art, cultural determination, activity, action, personality, spirituality.

**Друкується з дозволу автора за виданням:
Ars vetus – Ars nova: В.А. Роменець. –
К.: Гнозис, 2001. – 256 с.**

**Переклад з російської
професора Анатолія В. ФУРМАНА.**

Надійшла до редакції 8.12.2011.

КНИЖКОВА ПОЛИЦЯ

Калін В.К. Психологія волі : Збірка наукових праць пам’яті Володимира Костянтиновича Каліна / Наук. редактор проф. Каліна Н.Ф. — Сімферополь, 2011. — 208 с. (Рос. мовою).

Володимир Костянтинович Калін (1938–2010) – доктор психологічних наук, професор, засновник і багаторічний декан факультету психології Таврійського національного університету імені Володимира Вернадського. Видатний науковець є фундатором однієї з найбільших у тогочасному СРСР інженерно-психологічної лабораторії, яка займалася вивченням групової операторської діяльності та математичного моделювання, психологічних особливостей групового управління рухомим об’єктом, діагностики стану групи в умовах зростання екстремальності та ін.

Талановитий учений та організатор науки, В. Калін відомий своїми працями у сфері загальної та інженерної психології, зокрема в дослідженнях волі та вольової регуляції, організації життя особистості, групового суб’єкта діяльності. Він мав почесні звання Заслуженого працівника освіти України, Заслуженого діяча науки і техніки АР Крим, почесного професора ТНУ імені В. Вернадського.

Книга містить спогади та праці, присвячені пам’яті видатного науковця.